

КАЗАХСЬКИЙ ВЧЕНИЙ ІЗ УКРАЇНСЬКИМ КОРИННЯМ (до 80-річчя А.Ф. Ковшара)

17 березня 2017 р. свій 80-річний ювілей відзначає наш співвітчизник – відомий казахський орнітолог, зоогеограф, еколог, доктор біологічних наук, професор, завідувач лабораторії охорони диких тварин інституту зоології АН Казахстану Анатолій Федорович Ковшар. Він народився 1937 р. в місті Полтава у родині службовця. Його батьки Ковшар Федір Федорович (1905–1963) та Ганна Іванівна (1909–1993) родом із села Плоске Решетилівського району Полтавської області. Батько здобув середню юридичну освіту в місті Харкові і більшу частину життя пропрацював народним суддею. Мати отримала лише початкову освіту сільської школи і подальше життя присвятила вихованню своїх чотирьох дітей.

Середню освіту Анатолій Ковшар здобув, навчаючись у Полтавській середній школі №10. У шкільні роки він цікавився вивченням біологічних наук і особливо тварин. В 1954 р. Анатолій Ковшар вступає на біологічний факультет Харківського національного університету імені В. Каразіна. У 1959 р. з відзнакою закінчує університет за спеціальністю «зоологія» і отримує призначення на посаду наукового співробітника заповідника Аксу-Джабагли, маючи досвід двох орнітологічних експедицій під керівництвом професора І.Б. Волчанецького у гірській Крим (1957 р.) і на Західний Кавказ (1958 р.).

У заповіднику А. Ковшар пропрацював на посаді старшого наукового співробітника і заступника директора з наукової частини до січня 1967 р. Основний результат роботи тут – монографія «Птахи Таласького Алатау» (1966), яка захищена як кандидатська дисертація 28 вересня 1967 р. в Інституті зоології НАН Казахстану в місті Алма-Ата. У дисертації зібрані найбільш цікаві матеріали з біології розмноження маловивчених гірських видів горобиних птахів, в тому числі вперше у світі знайдено гніздо червонокрилого чечевичника із кладкою, вперше в СРСР – кладка гімалайської синиці.

З січня 1967 по 2014 рр. Анатолій Федорович працював в Інституті зоології Казахстану, де понад 30 років керує лабораторією (1980–1995 рр. – охорони диких тварин, з 1995 р. – орнітології). У перші роки (1967–1970 рр.) він разом із В.Ф. Бородихініним, Е.І. Гавриловим і Е.Ф. Родіоновим брав участь у створенні першого у Казахстані орнітологічного стаціонару з вивчення міграцій птахів на Чокпакському

перевалі, а також у розробці й апробації методик обліку мігрантів, які в подальшому стали загально визнаними у всьому середньоазіатсько-західносибірському регіоні. У 1967 р. разом із Е.І. Гавриловим у високогір'ї Заїлійського Алатау знайдено перше у світі гніздо червоного в'юрка з кладкою (Гаврилов, Ковшар, 1967, 1968).

Десять років (1971–1980 рр.) присвячені дослідженню адаптації птахів до умов високогір'я Північного Тянь-Шаню. За матеріалами, зібраними у цей період, написані дві монографії «Співочі птахи в субвисокогір'ї Тянь-Шаню» та «Особливості розмноження птахів у субвисокогір'ї». На основі матеріалів цих монографій А.Ф. Ковшарем у 1980 р. захищена докторська дисертація на тему «Репродуктивні цикли птахів у субвисокогір'ї Тянь-Шаню» (захист відбувся у Московському державному університеті імені М.В. Ломоносова). У цій роботі за допомогою кольорового індивідуального мічення дорослих птахів і пташенят вдалося довести наявність феномену поліциклічного розмноження птахів у суворих кліматичних умовах субвисокогір'я і розкрити головні механізми цього явища, зокрема, накладання часу сусідніх фаз репродуктивного циклу. Одночасно підтверджено наявність гіпсоморфного ефекту у розмноженні комахоїдних горобиних птахів у горах, що проявився у зменшенні їх потенційної плодючості зі збільшенням абсолютної висоти.

Як фауніст і еколог Анатолій Федорович Ковшар остаточно сформувався у період роботи над III, IV і V томами колективної монографії «Птахи Казахстану» (1967–1974 рр.), за яку в числі інших авторів (і як редактор двох останніх томів) удостоєний Державної премії Казахстану за 1978 рік. Еколого-фауністичний напрям в орнітології Анатолій Федорович розвиває і в наступні роки, паралельно з основною природоохоронною тематикою. Так, у 1980–90 рр. разом із співробітниками очолюваної ним лабораторії охорони диких тварин він обстежив ряд маловивчених в орнітологічному відношенні районів Казахстану: пустелю Бетпак-Дала, Південне Прибалхашся, Алакольську і Зайсанську западини, степове правобережжя Іртиша у Павлодарській області, здійснив поїздки по Устюрту і Мангишлаку, пісках Кизилкуму. Більша частина результатів цих спостережень опублікована у фауністичних статтях і нарисах біології таких маловивчених видів, як серподзьоб, саксаульна сойка, пустельна славка.

Перейшовши на рубежі 1970–80-х рр. ХХ століття на природоохоронну тематику, Анатолій Федорович брав активну участь у розробці та прийнятті першого Закону Казахської РСР про охорону тваринного світу (1981), він один із авторів всіх трьох випусків Червоної книги Казахстану (1978, 1991, 1996), заступник головного редактора перших двох видань і головний редактор останнього видання.

Очолюючи у 1980–1995 рр. наукові дослідження лабораторії охорони диких тварин в області вивчення та охорони рідкісних і перебуваючих під загрозою зникнення хребетних тварин, А.Ф. Ковшар сконцентрував зусилля невеликого (всього 10 фахівців) колективу на з'ясуванні поширення і чисельності таких видів, як джейран, джек, стрепет, кучерявий і рожевий пелікан, балобан, чорночеревий рябок, журавель-красавка, серподзьоб, орлан-білохвіст, фламінго, султанка, саксаульна сойка, сірий варан, строката круглоголовка. В експедиційних дослідженнях, у яких Анатолій Федорович брав безпосередню участь, був широко застосований метод аеровізуальних обліків, використаний для ряду рідкісних тварин уперше – наприклад, облік серподзьоба з гелікоптера у високогір'ї Тянь-Шаню.

Результатом десятирічних (1981–1990 рр.) досліджень лабораторії стало поглиблення даних про стан популяцій рідкісних видів хребетних тварин Казахстану, опублікованих у двох збірниках «Рідкісні тварини Казахстану» (1986) і «Рідкісні птахи і звірі Казахстану» (1991), а також колективній монографії «Рідкісні тварини пустель» (1990). Укладачем, редактором і одним із авторів цих книг був А.Ф. Ковшар. Одночасно ним було організовано ще одне оригінальне колективне дослідження хребетних у міських умовах, яке завершилось публікацією колективного зведення «Хребетні тварини Алма-Ати» (1988).

Птахи Тянь-Шаню завжди залишалися найбільш привабливим об'єктом досліджень, і через 15 років після початку робіт у пустелі Анатолій Федорович знову повертається до гірської авіфауни: у 1994 р. у складі казахсько-китайської експедиції відвідує Східний Тянь-Шань, а в 1998–2000 рр. у складі киргизько-німецької зоологічної експедиції обстежує Західний, Внутрішній, Центральний Тянь-Шань і Алайську долину (у 2001–2002 рр. – Тарбагатай і Джунгарський Алатау).

Всі ці роки паралельно з основною роботою А.Ф. Ковшар займався питаннями заповідної справи: у 1970-х рр. він обіймає посаду голови секції охорони наземних тварин і секції охоронюваних територій Центральної Ради Казахського товариства охорони природи, у 1979–1992 рр. – заступник голови комісії «Наукові основи заповідної справи у Казахстані» при Президії Академії наук Казахстану; разом із головою комісії академіком Б.А. Биковим складає і редагує колективну монографію «Заповідна справа у Казахстані» (1982), за завданням Президії Академії наук Казахстану керує експедицією із обстеження території для майбутнього Бетпак-Далинського заповідника (1983–1984). Будучи заступником голови Наукової Ради по заповідниках при Казголовполюванні, А.Ф. Ковшар організовує видання серії наукових праць заповідників, у тому числі – орнітологічної збірки «Біологія птахів Наурузумського заповідника» (1980) і двох орнітологічних монографій – «Птахи Кургальджинського заповідника» (1985) і «Птахи Маркакольської ущелини» (1989), будучи відповідальним редактором цих видань.

Паралельно із науковою діяльністю Анатолій Федорович займається і викладацькою діяльністю. З 1964 р. він регулярно керував польовою практикою студентів-зоологів різних університетів; із 1976 по 1992 рік читав спецкурс «Орнітологія» на кафедрі зоології Казахського державного університету, а в 1985 р. видав методичний посібник «Польова практика із зоології хребетних. Птахи» спеціально для студентів цього університету. Він – автор низки науково-популярних книг, адресованих переважно вчителям і школярам: «Співочі птахи» (1983), «Заповідник Аксу-Джабагли» (спільно з А.А. Івашенко, 1982), «Поговоримо про птахів» (1984), «Світ птахів Казахстану» (1988), «Школяреві – про Червону книгу» (1987), «Заповідники Казахстану» (1989).

Всього станом на 2014 рік Анатолій Федорович опублікував понад 450 наукових і науково-популярних робіт, які завершили бібліографічне зведення «Птахи Казахстану і суміжних територій» (2000).

Із 1959 по 2001 рр. він учасник усіх (починаючи з другої) всесоюзних орнітологічних конференцій, а також XVIII (Москва, 1982) та XXII (Дурбан, Південна Африка, 1998) Міжнародних орнітологічних конгресів. На відкритті у Казані в січні 2001 р. Міжнародної конференції «Актуальні проблеми вивчення та охорони птахів Східної Європи і Північної Азії», яка відродила традицію проведення колишніх

всесоюзних конференцій, А.Ф. Ковшар за дорученням Оргкомітету робить пленарну доповідь «Орнітологія Середньої Азії і Казахстану на рубежі третього тисячоліття». Анатолій Федорович – один із укладачів і редакторів «Національної стратегії та плану дій зі збереження біологічного різноманіття Республіки Казахстан» (1999), засновник і головний редактор єдиного у Казахстані зоологічного журналу «Selevinia», який видається із 1993 р.

З початку 1990-х рр. А. Ф. Ковшар активно включається у роботу по створенню запланованої академіком АН Туркменістану А.К. Рустамовим чотиритомного фауністичного зведення «Птахи Середньої Азії», упродовж двох років організовує роботу авторського колективу, редагує тексти нарисів першого тому, а потім близько восьми років робить спроби видати цей том в Алма-Аті. У 2000 р. Анатолій Федорович виступив ініціатором створення громадської організації «Союз охорони птахів Казахстану» за зразком аналогічних структур у Російській Федерації і в Україні. У березні 2002 р. Союз охорони птахів Казахстану зареєстрований в органах юстиції. Першим кроком нової організації стало укладання угоди про співпрацю із Товариством любителів птахів «Ремез» – для проведення спільних робіт по визначенню та вивченню ключових орнітологічних територій Казахстану. Досягнуто попередню домовленість про підтримку цих досліджень західноазіатським регіональним відділенням BirdLife International та Німецьким товариством охорони природи (NABU).

Наукова, педагогічна та громадська діяльність Анатолія Федоровича Ковшаря, його ерудиція, енергійність, працелюбність та оптимізм є прикладом для всіх, хто з ним знайомий. Хоч фактично вся трудова діяльність іменинника пов'язана із Казахстаном, а результати його роботи мають міжнародне визнання, він увійшов до славної когорти полтавців, якими гідно пишається їх мала Батьківщина. Від імені полтавського наукового біологічного осередку висловлюємо щире привітання ювілярові та побажання подальших наукових успіхів і всіляких життєвих благ!

В.М. Закалюжний, А.Г. Бажан